

Послужні досягнення підтверджувалися просуванням по кар'єрній драбині. Згідно з Табелем про ранги, управлінці здобули чини від колезького регістратора XIV класу до дійсного статського радника IV класу. Деякі з них відзначені державними нагородами (орденами і медалями) за сумлінну працю.

З погляду на соціальну стратифікацію, в управі були вихідці з селян, козаків, купців, але більшість – дворянського походження. Матеріально забезпечені, вони володіли нерухомістю чи торгово-промисловими закладами, що гарантувало набуття виборчих прав. Політична ідентифікація управлінців ускладнюється через відсутність необхідної інформації.

Посилання

1. Білоконь М. Органи державного управління та місце самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України: історико-правове дослідження) / М. Білоконь. – Х., 2003. – 260 с.
2. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–71.
3. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.
4. Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, од. зб. 588, 173 арк.
6. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 866, 58 арк.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 868, 141 арк.
8. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 366, 8 арк.
9. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 555, 19 арк.
10. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1165, 126 арк.
11. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1373, 10 арк.
12. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, од. зб. 1558, 178 арк.
13. Ерошкин И. История государственных учреждений дореволюционной России / И. Ерошкин. – М., 1983. – 351 с.
14. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX века / П. Зайончковский. – М., 1970. – 442 с.
15. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8–9. – 292 с.
16. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238–246.
17. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2010. – 752 с.
18. Табель о рангах (по состоянию на 2-ю половину XIX – начала XX века [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/tabel_end.php
19. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.
20. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54–57;
21. Шрейдер Г. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. / Г. Шрейдер // История России в XIX в. – М., 1913. – С. 181–208.

Шарая Л.М. Черниговская городская управа 1901–1917 гг.: коллективный портрет

Говорится о Черниговской городской управе, которая действовала на протяжении 1901–1917 гг., акцентируется внимание на ее полномочиях, образовательном уровне

личного состава, социальном происхождении, материальном обеспечении, политических симпатиях управленцев.

Ключевые слова: городское общественное управление, городская управа, городской голова, секретарь, служащие.

Shara L.M. Chernihiv City Council in 1901–1917: joint portrait

The article examines Chernihiv City Council during 1901–1917. Attention is paid to its authorities, employees' educational level, their social origin, financial support and leaders' political preferences.

Key words: city public administration, city council, mayor, secretary, employees.

04.03.2014 р.

УДК 94 (477.51): «18/190»

С.Г. Бойченко

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. НА ПРИКЛАДІ СТАРОГО ПРАВОСЛАВНОГО КЛАДОВИЩА У ЧЕРНІГОВІ

У статті розглянуто особливості міської поховальної культури XIX – початку XX ст. на прикладі старого православного кладовища Чернігова. Простежено історію виникнення та формування кладовища. Розроблено типологію надгробків, визначено їх історичну та художню цінність.

Ключові слова: кладовище, поховальна культура, надгробок, історія, Чернігів.

Процес організації старого православного кладовища у Чернігові на початку XIX ст. співпав у часі з виданням Сенатом та Синодом ряду указів, які забороняли ховати померлих на погостах міських церков та вводили новий порядок поховань поза містами, на кладовищах. Введення нових правил було спричинено необхідністю запровадження в практику поховання запобіжних санітарних заходів після епідемії чуми в 70-х роках XVIII ст. Для кладовищ передбачалося відводити місця на «выгонной земле», не ближче ніж сто сажень від останнього міського помешкання (213 м), а їх утримання покладалося на купців та міських жителів [1, с. 340–341, 409, 500, 621–622, 1079].

Інтенсивний приріст міського населення призвів до необхідності реорганізації адміністративного устрою міст. Нові «регулярні плани» враховували потребу облаштування нових місць поховань, адже існуючі приходські кладовища були переповнені. Новий поховальний комплекс у Чернігові був організований на північний захід від міста. Він складався з православного та єврейського кладовищ. Це був найбільший цвинтар, на якому ховали міське населення упродовж XIX – сер. XX ст.

На виконання указів для православного

кладовища в Чернігові відвели «особливе місце» на північній околиці із заходу дороги на село Білоус. На північний захід від міста знаходилося пусте місце – П'ятницьке поле – іноді в архівних документах кладовище іменоване П'ятницьким кладовищем [2, арк. 1-3]. В метричних книгах приходських церков воно записано як «загальне кладовище» або «міське кладовище». У документах радянського періоду зафіксовано під назвою «руське кладовище» по вул. Старобілоуській, № 6. Зараз його доречно називати старим православним кладовищем, оскільки поряд збереглося старе єврейське кладовище.

На жаль, у науковій літературі майже відсутні публікації, присвячені функціонуванню старого православного кладовища. Джерельною базою дослідження послуговували нормативно-правові акти Росії XVIII – XIX ст. про організацію та упорядкування місць поховань, матеріали метричних книг приходських церков Чернігова з 1875 по 1919 рр., некрологічні публікації місцевих періодичних видань «Черниговские епархиальные известия», «Черниговские губернские ведомости» та «Честное слово». В ході дослідження використано символіку української меморіальної скульптури, розроблену М. Моздир [3], а також схему поділу території кладовища на ділянки, введено до наукового обігу колективом авторів збірки «Некрополі Чернігівщини» [4, с. 104-153].

Міське кладовище почало формуватися на початку XIX ст. Площа його постійно змінювалася від 17 га на початковому етапі до 10 га на сучасному. На нашу думку, вся територія умовно розподілялася на ділянки, на яких здійснювали поховання прихожан приходських церков Чернігова. Кладовище складалося із декількох частин, які в метричних книгах названі окремими кладовищами: католицьке, військове, холерне, лікарняне та арештантське.

За даними Всеросійського перепису населення, 1897 р. у місті проживало 27716 мешканців: 18070 осіб православного віросповідання, що складало 65 % від загальної кількості населення; 8799 іудеїв – 32 %; 424 римо-католики – 1,5 %, 184 мусульмани – 0,7 %; 128 осіб лютеранського віросповідання – 0,5 %; 96 старообрядців – 0,3 % [5, с.110-111].

На кладовищі були виокремлені спеціальні ділянки для поховання певних категорій померлих. Мешканців міста католицького віросповідання ховали на «общем католическом кладбище» [6]. В основному це були поляки, переселенці з Австрії та Польщі [5, с. 13]. Вірогідно, що чин поховання над померлими поляками здійснювався у римо-католицькому костелі, який знаходився по вул. П'ятницькій. Крім католиків, там ховали лютеран, рідше представників інших релігій, окрім іудеїв. Мартиролог іновірського кладовища

нараховує близько 40 осіб. Воно займало найбільшу частину міського цвинтаря.

Під час епідемії холери померлих городян ховали «для карантинна на кладбище для холеры» [7, арк. 114-115]. Частину міського кладовища було відведено для померлих в Богоугодному закладі, а також в губернській земській лікарні. В метричних книгах приходських церков міста воно названо «заведенское кладбище» та «больничное кладбище» [8].

Військовослужбовців царської армії ховали на військовому кладовищі. В 1914 р. міська дума офіційно виділила ділянку на території безкоштовного кварталу для поховання військовослужбовців та членів родин російської імператорської армії. 12 листопада 1914 р. на черговому засіданні міської думи під головуванням міського голови А.В. Верзилова розглядалося питання про увіковічення пам'яті «жертв Великой Европейской войны в местах их вечного упокоения». З огляду на те, що міське кладовище знаходилося у спільному веденні з церковним причтом та було поховано лише одного воїна на території безкоштовного кварталу, міська дума доручила міській управі біля того місця, де був похований воїн, виділити для поховання жертв першої світової війни ділянку землі площею 8 x 10 сажнів (17 x 21 м), огородити її та поставити дошку з відповідним написом [9, арк. 416-418].

14 жовтня 1772 р. Сенатом видано розпорядження «О сношениях провинциальной канцелярии с духовным правлением о постройке церкви на кладбищах», де законодавчо було закріплено традицію церковного будівництва на цвинтарях церков [10, с. 34–44.]. На чернігівському міському кладовищі спочатку було побудовано невелику за розмірами дерев'яну церкву на честь св. архистратига Михаїла, освячену 6 вересня 1815 р. [11, арк. 2-3]. У довідці Чернігівської духовної дикастерії про стан Михайлівської церкви благочинний чернігівських міських церков Сава Корсаков 19 січня 1816 р. доповідав, що в церковній касі знаходиться 4 руб. 32 коп., які зберігаються у церковного старости купця Юхима Биковського. До свого рапорту він додав невеликий за обсягом опис церковного майна [11, арк. 7-8].

Зазвичай, цвинтарні церкви причту не мали. 20 серпня 1814 р. диякон чернігівського Покровського храму Логин Корноухов звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Михаїла з проханням призначити його священиком нової кладовищенської Михайлівської церкви. Враховуючи його заслуги, Л. Корнохова затвердили священиком Михайлівської церкви, але за відсутності відповідного указу Синоду церковного причту введено не було [12, арк. 4].

Нагляд за кладовищем був важливим елементом громадського життя міста. 6 вересня

1814 р. у Чернігівській духовній дикастерії розглядалося питання про те, в чийому віданні повинні знаходитися церковне начиння та ключі від кладовищенської церкви. Міське духовенство просило, щоб кожен священик здійснював чин поховання у своїй приходській церкві. У разі відспівування померлого певного приходу в кладовищенській церкві, кожен священик мав право на служіння в ній [11, арк. 2-3].

Для нагляду за цвинтарною церквою та її начинням, що було частково переміщено із зачинених Воскресенської та Михайлівської церков, спеціально вводилися сторожа, які могли жити в новозбудованому будинку на кладовищі та утримувати себе «от добротства». До їх обов'язків входило зберігання та видача ключів священикам, спостереження за порядком в церкві та на кладовищі. Сторожа обиралися серед осіб, призваних на війську службу, але не здатних до неї. Допускалося, що вони могли бути малограмотними, але обов'язково без шкідливих звичок [12, арк. 4].

13 червня 1836 р. чернігівський купець 3-ї гільдії Петро Пригоцький, староста кладовищенських Воскресенської та Михайлівської церков, звернувся до архієпископа Чернігівського та Ніжинського Володимира з проханням дозволити на власні кошти по запропонованому плану та «фасаду» побудувати на П'ятницькому кладовищі кам'яну церкву на честь апостолів Петра і Павла із дзвіницею. Преосвященний Володимир направив проект чернігівському губернатору М.І. Жукову. План будівництва кам'яної церкви на честь апостолів Петра та Павла, складений помічником архітектора Куцевичем, направили на розгляд губернському архітектору Василю Зибіну. «Рассмотрев и находящееся безобразие колокольни переделав», В. Зибін план церкви схвалив та рекомендував для будівництва [2, арк. 1-4].

Біля головного входу на кладовище (з вул. Старобілоуської) була збудована Петропавлівська церква, яка мала два поверхи, перший – кам'яний, другий – дерев'яний [4, с. 104-153]. На «Плане губернского города Чернигова» 1908 р. на кладовищі позначено Петропавлівську церкву. За планом квартирному комітету 1921 р. вказано однобанну церкву із грушовидним верхом, а також капличку та сторожку біля входу на кладовище [13, арк. 10.]. В результаті пожежі Петропавлівська церква згоріла, і в 30-х роках ХХ ст. її розібрали.

У кліровій відомості Петропавлівської церкви за 1914 р. значилося, що церковна земля разом із погостом складала $\frac{3}{4}$ десятини. До причту церкви входив священик, а з 4 липня 1908 р. указом Синоду введена штатна посада псаломщика. Священиком храму був Стефан Петрович Тернавський, який з 1887 р. отримував платню від міста у розмірі 360 руб. на рік. На посаду псаломщика призначили

козака Володимира Сирицю [14, с. 565.].

Джерелом доходів причту були «государственные непрерывно-доходные билеты» та пожертви за вічний спомин, що складало 2730 руб., відсотки від чого йшли на його утримання. За рішенням Єпархіальної Ради від 8(21) березня 1919 р. при Петропавлівській церкві було відкрито самостійний приход [15, арк. 193–195.], але відомості про його діяльність не збереглися.

У 1870 р. міським громадським управлінням, у віданні якого знаходилося міське кладовище, було вжито низку заходів щодо його упорядкування. 1873 року старостою Михайлівської церкви Юхимом Будашевським влаштована огорожа, яку у 1881 р. оновили, прирізана ділянка землі із заходу. У 1893 р. після комісійного обстеження територію кладовища розділили на 9 кварталів, на яких ховали, враховуючи матеріальні можливості родичів покійного [4, с. 104-153].

На міському кладовищі мешканців Чернігова продовжували ховати й за часів радянської влади. За даними Чернігівського Міськкомхозу станом на 24 грудня 1952 р. «під могилами «русского кладбища» було зайнято 80 % всієї території, 15 % тимчасово передано військовій частині №92422 та 5 % вільної землі складало довоєнне «больничное кладбище» [16, арк. 1]. Потреба в розширенні складала 6 га, однак вільної прилеглої до кладовища площі бракувало. Воно функціонувало до 30 вересня 1968 р. На засіданні виконкому Чернігівської міської ради депутатів трудящих Чернігівської області було винесено рішення № 525, за яким у зв'язку із заповненням кладовища по вул. Старобілоуській, № 6 з 10 жовтня 1968 р. міське кладовище для поховань закрити, визначивши кладовищенський період для наступного використання його території в 20 років [17].

Форми поховань, відзначення могил, як і вибір місць для них, були вкрай диференційованими. Найпочеснішим вважався погост кладовищенської Петропавлівської церкви, де ховали міських священнослужителів, членів їх родин та заможних осіб. На загальній території вціліло понад 150 надгробків (1818–1919 рр.) представників привілейованих станів – дворян, купців, військових, духовенства, чиновників, лікарів, громадських діячів. Після упорядкування території кладовища в середині ХХ ст. деякі з надгробків були переміщені з могил на інші місця. Розташовані хаотично між пам'ятниками радянського періоду, вони менш уніфіковані та стандартизовані, відрізняючись формами, матеріалами, композиціями та манерами виконання. Більшість надгробків виконано з дорогих матеріалів – полірованого граніту, переважно габро, деякі – з чорного та білого мармуру. Вони прикрашені епітафіями з відомостями про небіжчика, цитатами зі Святого

письма та римованими сентенціями.

Період XIX – початок XX ст. характеризувався інтенсифікацією духовного життя, розгортанням культурно-освітньої роботи, появою різних товариств, які у своїй діяльності не залишалися осторонь проблем гідності людини, її місця в суспільстві, соціальному середовищі. Однак, вплив православної культури на культуру поховання залишався досить стійким. Все це не могло не позначитися на поховальній культурі, зокрема на формах відзначення місць поховань.

З'ясування типології намогильних пам'ятників даного періоду значно утруднює географія та масштабність їх розповсюдження. Враховуючи загальні тенденції розвитку поховальної культури, в основу типології пам'ятників чернігівського міського кладовища покладено типи пам'ятників XIX – початку XX ст., характерні для даного некрополю:

- 1) хрест на постаменті;
- 2) хрест-дерево;
- 3) дерево зі спиляними (обрізними) гілками;
- 4) гора Голгофа;
- 5) обеліск;
- 6) колона;
- 7) плита-стела;
- 8) кам'яна глиба;
- 9) намогильна плита;
- 10) урна.

Одним із найбільш розповсюджених типів пам'ятників був надгробок у вигляді хреста. В середині XIX ст. з міської поховальної практики поступово зникає дерев'яний хрест і замінюється залізним. Це пов'язано із розвитком залізобудівного та чавуноливарного виробництва. Чавунні хрести встановлювалися на могилах непривілейованих станів, переважно міщан. Надгробки-хрести з граніту та мармуру на мурованих постаментах прямокутної форми характерні для могил представників станової еліти.

У північній частині кладовища збереглися надгробки родинного некрополю Щиткових. Вони представлені пам'ятниками у вигляді хреста на квадратному постаменті, встановлені на могилах статського радника П.В. Щиткова-Кураховського, його дружини К.М. Щиткової, народженої Посудевської, та члена чернігівського окружного суду Г.В. Щиткова. Всі пам'ятники однотипні, виконані в одній майстерні протягом 30 років (з 1891 по 1917 рр.). Надгробки піддалися значній руйнації: верхні частини монументів – хрести – втрачені.

Монумент-хрест мав декілька різновидів, одним з яких був хрест, встановлений на горі Голгофі або кам'яній глибі. Від пам'ятників такого типу на могилах А.Л. Еллерта, Т.Р. Романова, М.І. Кокотюхи, В.Д. Верзилова залишилася тільки нижня частина у вигляді Голгофи.

Водночас набуває поширення й такий тип намогильного знаку, як імітація хреста, виконаного з дерева. Мотив дубу посідає значне місце у слов'янському світогляді, вважається священним, пов'язаним з архаїчною праслав'янською символікою. На думку М. Моздир, цим пояснюється «живучість» дерева в похоронній обрядовості слов'ян. У ставленні до нього переплелися язичницькі і християнські світоглядні моменти. На землях України він займає вагомe місце у фольклорі, тому цим пояснюється популярність намогильного знаку з мотивом дуба в поховальній культурі [3].

Надгробки типу «хрест-дерево» скріплені з постаментом, що мають вигляд зрізаної піраміди, нагромадженого каміння, тобто образної основи голгофного хреста. Вони встановлені на могилах О. Сикорського, П. та Ф. Железнякових, колезького асесора П.М. Белканова, його дружини та інших. Виконані з граніту та декоровані по центру напіврозгорнутим сувоєм з датами народження та смерті померлих.

З середини XIX ст. надгробки у формі стовбура дерева з обрізними гілками – «дерево життя», що символізували дерево роду, – побутували на значній території України. На кладовищі збереглися пам'ятники такого типу на могилах гласного Чернігівської міської думи В.О. Сачка, прапорщика 176 Переволочинського полку С.В. Туменюка, потомственого дворянина О.М. Панченка, О.І. Тальвинського, В.С. Бурановича, отроковиці Олени. За композиційно-образним ладом надгробки можна поділити на дві групи: такі, що мають просте закінчення верхньої частини у вигляді одного стовбура дерева; складні, в яких дерево роздвоюється на дві гілки. Переважно композиції пам'ятників складаються з одного стовбура дерева, і лише в надгробку з могили В.О. Сачка вона має вигляд двох гілок, одна з яких закінчується трьома дубовими листками. Тип пам'ятника «дерево на Голгофі» зберігся на могилі О.М. Панченка. Надгробки у вигляді дерева прикрашені по центру піврозгорнутим сувоєм з відомостями про небіжчика.

З часом намогильний хрест майже повністю був замінений довговічнішим пам'ятником у вигляді невисокої, до одного метра, вертикальної плити-стели. Підвладні духу часу, композиції стел протягом століття трансформувалися, доповнювалися архітектурно-пластичними компонентами: портиками, колонками з капітелями, арками, нішами, квітами тощо. Популярність плит-стел різних конфігурацій пояснюється простотою та доступністю виконання. Вони невисокі, масивні, з прямокутними сторонами та епітафією на лицевій стороні. Надгробки у вигляді плити-стели збереглися на могилах дружини надвірного радника А.П. Товстоногової, купецького сина Л.А. Селюка

та його дружини Д. Селюк, народженої Олейнікової, удови статського радника Є.І. Гарбенко, студента Київського університету В.Д. Короткова, гвардії-капітана С.Л. Посудевського. Найкоштовніші з тих типів – пам'ятники подружжя Селюків з лабрадориту та С.Л. Посудевського з білого мармуру, прикрашений у верхній частині аркою, в середині якої розетка з лаврового листа.

На кладовищі збереглися монументи у вигляді обеліску – кам'яного стовпа, який поступово звужується та закінчується загостреною пірамідальною верхівкою. Обеліски на мурованих постаментах прямокутної форми відрізняються своєю масивністю та великими розмірами, висота яких сягає 4-х метрів. Такі пам'ятники збереглися на могилах першого голови міської думи Я.О. Селюка та його дружини С.С. Селюк, лікаря І.Ф. Сикорського, П.П. Демидовича. Обеліски на могилах дружини генерал-майора Є.О. Лессер, інженера шляхів сполучення дійсного статського радника К.Ф. Бакуринського, колезького радника І.М. Куца, генерал-майора В.С. Глинки, а також О.М. Михайлова, Н.Л. Антоновської та немовляти Валентини дещо менші за розмірами.

На початку XIX ст. набув розповсюдження такий тип надгробків як колона. Пам'ятники у вигляді колони знаходились на могилах дружини кандидата «законоведення» А.В. Забугіної, купця 2-ї гільдії П.Т. Щелкановцева, полковника К.Г. Герандльї, інженера статського радника В.Ф. Кольбе та І.В. Васютинського. На жаль, від надгробків А.В. Забугіної та П.Т. Щелкановцева залишилися лише прямокутні постаменти, а від надгробків К.Г. Герандльї та В.Ф. Кольбе – фрагменти колон, які лежать долі.

До найдавніших надгробків відноситься дикий камінь-валун та намогильна плита. Зберігся лише один надгробок з могили М.Я. Селюка у вигляді кам'яної глиби з сірого граніту. Намогильні плити збереглися на могилах майора К.Л. Сливи, колезького асесора В.В. Шихуцького, його дружини М.З. Шихуцької, поручика 18 пехотного Вологодського полку М.М. Кольбе, дружини лікаря О.А. Сикорської, народженої Петрової. З християнських символів майже на всіх у верхній частині вирізьблений хрест. Намогильні плити виготовлені з граніту та прикрашені в центрі епітафією. На нашу думку, вони входили до композиції надгробків, які не збереглися.

Єдиним зразком намогильного пам'ятника у вигляді урни з хрестом на високому постаменті є надгробок з сірого граніту на могилі купця 1-ї гільдії, спадкового почесного громадянина, гласного міської думи та благодійника П.П. Цвета.

Окрему групу складають частини зруйнованих пам'ятників. Одними із найцікавіших є частина надгробку у вигляді кам'яної квітки з білого

мармуру поряд з постаментом від пам'ятника П. Давидовичу, від якого залишилося фігурна верхівка у вигляді декоративного даху, та постамент від надгробку О.Я. Цвета з білого мармуру.

Епітафії багатьох надгробків складені за традиційним церковним каноном. Вони починаються рядками «здесь покоиться тело» або «здесь покоиться прах», а закінчуються словами «мир праху твоему». До традиційної епітафії обов'язково включено тільки дату смерті та кількість прожитих років (місяців, днів). До таких відносяться епітафії на надгробках Н.Я. Антоновської, Д.В. Арефьева, М.Я. Глазиріна, С.М. Дивягерової, Г.І. Дроздовського, О.В. Забугіної, Н.С. Крестинської, І.К. Малукалова, М.Д. Маркелова, О.Є. Михайлова, М.І. Мерцалова, О.М. Панченка, О.О. Раєвської, подружжя Селюків, Ф.А. Селюка, М.Я. Селюка, М.А. Стещенка, О.І. Тальвинського, А.П. Товстоногової, С.В. Туменюка, Н. Чиржової, В.Ф. Шаповаленка, О.Л. Еллерта та інших.

Епітафії на інших пам'ятниках включають дату народження та смерті небіжчика, деякі – цитати з Біблії. Слова зі Святого письма вміщені на пам'ятниках удови статського радника Є.І. Гарбенко, удови дійсного статського радника Л.П. Бакур, гвардії капітана С.І. Посудевського та лікаря В.П. Демидовича.

В епітафіях надгробків простежується тенденція до зазначення станової приналежності померлих, яка була важливим фактором тогочасного суспільства. На купецьких надгробках обов'язково вказується гільдія (П.Т. Щелкановцев, П. Цвет), на жіночих зазначається соціальний стан чоловіка, дружиною якого була небіжчиця.

У XIX ст. поетичні рядки на надгробках були досить розповсюдженим явищем, однак в епітафіях чернігівського міського кладовища вони зустрічаються рідко. Найчастіше це – римовані сентенції, складені родичами та близькими, які характеризують покійних як особистостей або відношення до них рідних. Особисте відчувається в епітафії на пам'ятнику Л.В. Корж, народженої Худолій, яка в поетичній формі розповідає про смерть молодой жінки від пологів.

Зрозвитком мистецтва фотографії на пам'ятниках початку XX ст. з'являються картуші овальної або прямокутної форми в залежності від світлин померлих, які іноді прикрашені декоративним обрамленням. З часом світлини вицвіли та зникли, залишилися лише пусті картуші на надгробках О.Ф. Сачку, О.О. Сачку, С.І. Посудевському, І.Ф. Сикорському, К.О. Єньку, М.Я. Глазиріну, Г.І. Дроздовському, К.Ф. Бакуринському, О.І. Тальвинському та В.С. Глинки.

Намогильні пам'ятники різних типів та складності створені, в основному, невідомими

майстрами. Їх безіменність зумовлена різними причинами, зокрема небажанням майстрів мати справу з державними фіскальними органами.

Серед надгробків можна виділити групи пам'ятників однотипної композиції та однакової манери виконання. До першої групи відносяться надгробки у вигляді хреста на квадратному постаменті на родинному некрополі Щиткових (П.В. Щиткова-Кураховського, його дружини К.М. Щиткової та Г.В. Щиткова), а також М.М. Бучинської. В іншій манері зроблені пам'ятники на могилах членів сім'ї Железнякових (А.К. Железнякову та Д.К. Железнякову). Третю групу складають пам'ятники з могил Флора Олександровича та Михайла Олександровича Селюків. Постаменти зі скошеними верхніми поверхнями, які нагадують аналой, з могил подружжя Буримових та сестер Тичини відносяться до четвертої групи. П'яту групу складають два пам'ятники у вигляді багатоярусної композиції з могил Ляшенків.

Однак, на міському кладовищі виявлено вісім надгробків, які мають клеймо однієї майстерні Шевченко. На постаментах пам'ятників А.К. Железнякову та Д.К. Железнякову збереглося клеймо «Мит. Шевченко г. Черниг.», на надгробках Є.І. Гарбенко, П.Т. Щелкановцеву, Ф.О. Селюку, М.Я. Селюку, М.М. Красовському – «Шевченко Черниговъ», на надгробку Ж. Бренегт – «Василій Шевченко г. Черниговъ». На території Єлецького монастиря збереглася гранітна надгробна плита з могили священика Г.О. Тарасова, на якій також викарбовано «Шевченко».

Майстерня з обробки камення «Шевченко и сын» розташовувалася в Чернігові на Александрівській площі (Новий базар) у колишньому будинку Щукіна. У рекламі на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» за 1896 р., повідомлялося, що майстерня приймала замовлення на надгробні пам'ятники та іншого роду роботи з обробки лабрадору, граніту та мармуру, виконувала роботу за малюнками, встановлювала пам'ятники на фундаменти та гарантувала помірні ціни [18]. Надгробки, вироблені чернігівськими майстрами Василем та Мит. Шевченко, користувалися попитом у городян. Майстерня «Шевченко и сын» виготовляла пам'ятники, принаймні, протягом 20 років з 1883 по 1905 рр., які простояли на міському кладовищі більше ста тридцяти років.

Клеймо «Риццолатти Кієвъ» збереглося на постаменті від коштовного пам'ятника з білого мармуру з могили Давидовича. На рубежі XIX – XX ст. фабрика «П.Я. Риццолатти и сыновья» виготовляла пам'ятники, рукомийники та займала провідне місце в «кам'яному бізнесі» Києва. Італійський емігрант П.Я. Риццолатті мав великий досвід обробки мармуру та інших

будівельних матеріалів. Фабрика знаходилася в центрі Києва на вул. Великій Васильківській. Італієць мав маєток в Коростишеві під Житомиром, біля якого знаходилися поклади мармуру та граніту. Після смерті Петра Яковича у 1910 р. бізнес успадкували його сини Фердинанд та Яків. Реклама фірми запевняла, що «фабрика по качеству товара и размерам производства конкурентов не имеет», але обіцяла відпускати продукцію за помірними цінами [19].

Зберігся комплекс польських поховань (біля 15 надгробків) кінця XIX – початку XX ст. Це – надгробки з могил капітана Вологодського полку Винсента Банковського та підполковника Вологодського полку Атаназі Захаревича, подружжів Владислава та Аліни Андрузських, Каміли Жарнецької, Аугусте Джазинського, Яна Сахновського, Жозефи Бренегт, Плотри Хорохляди та інших. Деякі з пам'ятників пошкоджені, тому написи на них не читаються. Більшість надгробків виконано з лабрадориту та граніту-габро. Пам'ятники можна віднести до таких типів: надгробна плита, хрест на постаменті (Ж. Бренегт), дерево-хрест, декороване піврозгорнутим сувоєм (К. Жарнецької), Голгофа (П. Хорохляда). У нижній частині постаменту від надгробку Ж. Бренегт збереглося клеймо «Василій Шевченко г. Черниговъ».

Отже, у ході реалізації цілеспрямованої державної політики на початку XIX ст. на північно-західній околиці Чернігова було організовано міське кладовище значних розмірів, на якому ховали городян. На кладовищі збереглися надгробки представників привілейованих станів – дворян, купців, військових, духовенства, а також чиновників, лікарів та громадських діячів XIX – початку XX ст. Пам'ятники одночасно відображають як загальні тенденції поховальної культури, так й особливості місцевого поховального обряду. Вони виконані з дорогих матеріалів – полірованого граніту, переважно габро, з чорного та білого мармуру. Надгробки прикрашені епітафіями з відомостями про небіжчика, цитатами зі Святого письма та римованими сентенціями. В основному, намогильні пам'ятники різних типів та складності створені невідомими майстрами, однак 8 пам'ятників виготовлені в чернігівській майстерні «Шевченко и сын», 1 – на київській фабриці «П.Я. Риццолатти и сыновья». Вони мають беззаперечну історичну, культурну та художню цінність.

Посилання

1. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1890. – Т. 19. – С. 340–341, 409, 500, 621–622, 1079.

2. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 4205, 3 арк.

3. Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура /

М. Моздир. – К.: Наук. думка, 1996. – 128 с.

4. Некрополі України / [упоряд. : І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К.: Вид-во Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. / Под. ред. Н.А. Тройницкого: В 118 Т. – СПб., 1904-1905. – Т. 48. – 371 с.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, арк. 665.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 281, арк. 114-115.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 1660, 665 арк.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 416-418.

10. Андреева В.А. Пятницкий некрополь в Калуге как хранилище социокультурной памяти конца XVIII – начала XX века / В.А. Андреева, В.И. Абакулов // Калуга в шести веках. Материалы 6-й городской краеведческой конференции. – Калуга: «Полиграф-информ», 2008. – С. 34-44.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2240, арк. 2-3.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 2, спр. 2413, арк. 4.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 14, арк. 10.

14. Епархиальные известия // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15(1 августа). – Часть официальная. – С. 565.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 395, арк. 193-195.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3855, оп. 3, спр. 134, арк. 1.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 3, спр. 608, 36 арк.

18. Объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №744 (20 марта), №760 (8 апреля); №769 (17 апреля); № 774 (22 апреля) – Часть неофициальная.

19. Кальницький М. Зодчие и певчие [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiyany.obozrevatel.com/news/2006/10/16/23704.htm>.

Бойченко С.Г. Особенности погребальной культуры XIX – начала XX вв. на примере старого православного кладбища в Чернигове

В статье рассмотрены особенности городской погребальной культуры XIX – начала XX вв. на примере старого православного кладбища Чернигова. Прослежена история возникновения и формирования кладбища. Разработана типология надгробных памятников, определена их историческая и художественная ценность.

Ключевые слова: кладбище, погребальная культура, надгробие, история, Чернигов.

Boichenko S.H. The main features of burial culture of the XIX – the beginning of the XX century on the example of the old Orthodox cemetery in Chernihiv

The main features of municipal burial culture of the XIX - the beginning of the XX century are considered in the article on the example of the old Orthodox cemetery in Chernihiv. The history of origin and forming the cemetery is traced. The typology of tombstones is worked out, their historical and artistic value is determined.

Key words: cemetery, burial culture, tombstone, history, Chernihiv.

27.03.2014 р.

УДК 37 (09) (477.51) «1840/1875»

А.О. Торубара

НАВЧАЛЬНО-МАТЕРІАЛЬНА БАЗА НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (1840–1875 РР.)

У статті схарактеризовано навчально-матеріальну базу Ніжинського юридичного ліцею, що складалася з навчального та допоміжного корпусів, навчальних кабінетів, бібліотеки та картинної галереї.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей, навчальний корпус, бібліотека, картинна галерея.

Ліцей князя Безбородька залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Але діяльність Ніжинського юридичного ліцею досі не була об'єктом спеціального дослідження, відтак не з'ясовано специфіку професорської корпорації та студентської спільноти, не схарактеризовано навчально-матеріальну базу, що зумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми.

На сучасному етапі діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи плідно досліджує Г. Самойленко. Значний інтерес становить низка праць російського дослідника А. Єгорово з історії ліцеїв як своєрідного різновиду навчальних закладів, які поєднували елементи середньої та вищої освіти.

Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька успадкував навчально-матеріальну базу Гімназії вищих наук, заснованої 1805 р. і згодом у 1832 р. реформованої у Фізико-математичний ліцей. Місце для облаштування навчального закладу було обране на околиці Ніжина за порадою племінника І.А. Безбородька князя В.П. Кочубея, який називав його «раєм небесним» [7, 68].

Проект головного корпусу Гімназії вищих наук був опрацьований у 1806 р. архітектором Луїджи Руска і втілений у життя Іваном де Лукіні. Будівництво розпочалось 1808 р. і з низки причин дуже затягнулось. Загалом воно обійшлося у понад 1,25 млн. крб. [7, 72]. На цій території знаходились триповерховий навчальний корпус, що складався з 18 приміщень, 14 коридорів, 7 чуланів та 7 туалетів; двоповерховий флігель, що складався з 14 кімнат, 2 коридорів та чулану; лазня; кам'яний льох; дерев'яні амбар та «ледник»; 2 сараї, стайня і пральня [10, 41-41 зв.].

На першому поверсі навчального корпусу були розміщені апартаменти попечителя навчального закладу та квартири директора, у північному крилі – їдальня для учнів, у південному – церква. На другому знаходились бібліотека, актовий зал, аудиторії та навчальні кабінети. На третьому поверсі з північного боку було облаштовано спальні ліцеїстів,